

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В РОБОТАХ ТЕТЯНИ ЯКОВЛЕВОЇ

Тетяна Геннадіївна Яковлева, доктор історичних наук, науковий співробітник кафедри історії слов'янських і балканських країн історичного факультету Санкт-Петербурзького державного університету, є автором низки робіт, присвячених історії Гетьманщини другої половини 1650-х рр.

У науковому доробку Т. Яковлевої чільне місце посідає монографія «Гетьманщина у 2-й половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни» [17], яка базується на дисертаційному дослідженні Т. Яковлевої і була видана в 1998 році у Києві українською мовою. Можливо, через це, вона, на жаль, не отримала великого резонансу в Росії. Втім для української історіографії видання цієї монографії стало важливою подією. У низці рецензій було дано високу оцінку внеску російської дослідниці в історію українського державотворення [4. 6]. Зокрема, на думку З. Когута, монографія Т. Яковлевої містить найкращий аналіз генезису, раннього розвитку та занепаду української державницької ідеї у середині XVII ст. [6]. Високу в цілому оцінку доробку російської дослідниці дав В. Горобець. Деякі зауваження рецензента спонукали авторку до відповіді, що обумовило розгортання на сторінках «Українського гуманітарного огляду» жвавої полеміки між Т. Яковлевою та В. Горобцем [2. 3. 13].

Тетяна Яковлева у своїх роботах звертається до складного періоду історії України, що отримав у літературі назву «Руїна». Ця проблематика досліджена у двох монографіях авторки, а також низці інших публікацій в російських та українських наукових виданнях. Втім, при дослідженні «Руїни», Т. Яковлева аналізує перехідний період, звертаючись до проблем історії Гетьманщини останнього етапу Національно-визвольної війни (від Переяславської ради 1654 р. до смерті Б. Хмельницького). Останній період гетьманування Б. Хмельницького авторка характеризує як відносно мирний, а отже такий, що є найбільш зручним для дослідження соціально-політичних результатів Національно-визвольної війни.

Враховуючи спірність терміну «Визвольна війна», Т. Яковлева віддає перевагу більш нейтральному – «Хмельниччина», визначаючи тим самим верхню хронологічну межу війни 1657 роком (смерть Б. Хмельницького). Втім авторка виступає проти різкого протиставлення періодів Б. Хмельницького та І. Виговського і, при дослідженні передумов і початкового етапу «Руїни», подаючи огляд історії України другої половини 50-х років XVII ст. як певної цілісності.

Основну увагу авторка приділяє такій проблематиці, як оцінка результатів і рішень питання правового статусу та особливості суспільно-політичного устрою Гетьманщини після 1654 р., особливості внутрішньої та зовнішньої політики українського керівництва на заключному етапі Національно-визвольної війни, зміни у соціальній структурі українського суспільства у 50-х рр. XVII ст., особливу увагу приділяє діяльності окремих постатей та угруповань козацької старшини.

Т. Яковлева піддає сумніву існуючі в історіографії оцінки політико-правової форми козацької держави. Прагнучи уникнути ідеалізованого або занадто спрощеного підходу до аналізу цього питання, вона заперечує концепції «гетьманської монархії» або «демократичної республіки». Т. Яковлева показує, що українська державність формувалась в умовах війни, за відсутності національної державницької традиції. Як результат, Гетьманщина стала «химерним сплавом моделі Речі Посполитої, яку козацька старшина пристосувала до своїх потреб, та сотенно-полкової системи козацької армії» [17; 57]. Водночас авторка зазначає, що попри запозичення польської моделі, в ході якого місце шляхти посіло козацтво, а місце магнатів – старшина, влада гетьмана значно переважала королівську. Такі моменти, як одноосібне прийняття рішень Богданом Хмельницьким, спроби перетворити гетьманську владу на спадкову тощо, демонструють прояв у козацькій державі монархічних тенденцій. Проте Т. Яковлева пояснює цю тенденцію, передусім, особистою вдачею Б. Хмельницького, а крім того вказує на спроби перетворення королівської влади на спадкову в Речі Посполитій.

Полемізуючи з Т. Яковлевою, український історик В. Горобець вказує на низку неточностей та недостатньо логічно обґрунтованих моментів. Серед них – аналіз політичного становища Гетьманщини під час Національно-визвольної війни, зокрема щодо її статусу після Переяславської ради [2]. Т. Яковлева у своїх роботах констатує створення «де-факто» восени 1649 року незалежної української держави у формі козацько-старшинської республіки. Оцінюючи форму союзу України з Московією, авторка характеризує його як васалітет. На думку ж В. Горобця, погляд на Гетьманщину як на васально залежну і водночас самостійну державу є суперечливим. Втім Т. Яковлева, уточнює свою позицію, стверджуючи, що цей васалітет був «значно умовнішим, ніж, скажімо, васальна залежність Молдавії від турецького султана», що «не заважає називати цю країну середини XVII ст. незалежною державою» [17; 56].

Т. Яковлева приділяє велику увагу соціальним змінам в Україні в період Хмельниччини, в тому числі зміни всередині козацтва, яке стало найчисленнішою соціальною верствою, яка претендувала на особливу роль і місце у Гетьманщині. У зв'язку з цим авторка звертається до процесу покозачення, як такого, що спричинив

глобальні зрушення в соціальній структурі суспільства. Т. Яковлева вказує, що селяни почали приєднуватися до козацьких загонів з травня 1648 р., тобто з самого початку повстання. Авторка погоджується з думкою В. Легкого і В. Степанкова в тому, що головною причиною покаяння було те, що козацькі вольності здавалися ідеалом. Втім вона зазначає, що за всієї привабливості звання «козак» селяни не завжди добровільно покаячувалися. На думку Т. Яковлевої, брати в руки зброю селян нерідко спонукали обставини. По-перше, необхідність самооборони, зокрема, від татар. По-друге, прагнення уникнути податкового тягаря. По-третє, як вказує авторка, Б. Хмельницький іноді вдавався навіть до насильницького покаяння. Т. Яковлева показує, що велике збільшення чисельності козацького стану, спричинене масовим покаянням, призвело зрештою до загострення соціально-політичної ситуації [17; 71-98].

Авторка досліджує такі соціальні явища, як скорочення чисельності польської шляхти та її володінь під час Хмельниччини, зміни у становищі козацької старшини та української шляхти, що пристала до неї, аналізує систему пожалувань земельних володінь. Старшина і частина української шляхти зайняли місце польської шляхти. В той же час протягом війни відбуваються значні зміни у складі козацької старшини: багато її представників загинули або померли природною смертю, а натомість прийшла нова старшина, «не пов'язана з масами «показначених» ані походженням, ані спільною участю у бойових діях», багато її представників були у родинних зв'язках з Б. Хмельницьким та І. Виговським [17; 62]. Отже, як показує Т. Яковлева, відбувається перетворення козацької старшини на впливову еліту шляхом отримання не лише військової, а й цивільної влади [17; 60-63].

Т. Яковлева спростовує тезу радянської історіографії про те, що соціальна напруженість на Лівобережжі у 2-й половині 50-х рр. XVII ст. була викликана посиленням феодального гніту. Автор обґрунтовує свої висновки тим, що ніякої посиленої роздачі земель у той час не було, отже соціальні заворушення, зокрема повстання запорожців і Пушкаря на початку гетьманування І. Виговського, були викликані іншими причинами [17, 66-67].

Значну увагу Т. Яковлева приділяє дослідженню окремих постатей козацької старшини – їхніх політичних симпатій і прагнень. З цим також пов'язане дослідження угруповань у складі козацької старшини, політичної боротьби всередині цього стану. Низку досліджень Т. Яковлевої присвячено окремим персоналіям Хмельниччини. Зокрема, вона є автором низки робіт, присвячених видатному діячу Національно-визвольної війни – полковнику Івану Богуну [18-20]. Вслід за В. Липинським та М. Грушевським авторка ототожнює Івана Богуну та Івана Федоровича. О. Гуржій полемізує з Т. Яковлевою, заперечуючи цю тезу. Натомість він дотримується концепції М. Петровського, який наводив докази проти ідентичності Богуну і Федоренку [5]. Відповідно на статтю О. Гуржія стала ґрунтовна публікація Т. Яковлевої в «Українському історичному журналі» [19]. Слід зазначити, що авторка зробила великий внесок у дослідження біографії Івана Богуну – однієї з найяскравіших постатей в історії українського козацтва.

В монографії «Гетьманщина у 2-й половині 50-х років XVII ст.» та деяких інших роботах, зокрема у статті «Богдан Хмельницький и Иван Выговский» [8], Т. Яковлева критикує усталену в російській та частині в українській історіографічній традиції тенденцію до протиставлення діяльності й особистості І. Виговського Б. Хмельницькому. Авторка заперечує наявність пропольської орієнтації І. Виговського ще за часів Хмельниччини, стверджуючи, що навіть на початку свого гетьманування він залишався прихильним до Москви. Т. Яковлева характеризує І. Виговського як вірного соратника Б. Хмельницького, який керував усією зовнішньою політикою, а отже не бачить підстав для протиставлення їхніх політичних програм. Щодо конфліктів між Виговським та Хмельницьким, єдиною обставиною, стосовно якої вони не змогли порозумітися, Т. Яковлева називає прагнення Виговського до гетьманської булави [8].

У статті «Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности» [12] Т. Яковлева прагне розвінчати негативний стереотип І. Мазепи, що склався у російській історіографії. З цієї метою вона вдається до порівняльної характеристики діяльності та особистих якостей гетьмана І. Мазепи та його попередників, у тому числі Б. Хмельницького. Авторка прагне уникнути ідеалізації як одного, так і другого, подаючи зважену оцінку діяльності й характеру лідерів Гетьманщини. Слід відзначити, що ця публікація є, мабуть, першим серйозним дослідженням цього складного питання в російській історіографії. Окрім Т. Яковлевої, дану проблему зачепив також московський історик Ігор Андреев, який так само уникає однозначних оцінок та міфологічних штампів («герой» чи «зрадник») в оцінці діяльності українських гетьманів [1].

Т. Яковлева розглядає особливості генезису державної ідеї в Україні. Предметом цього її дослідження є відображення цієї ідеї у міждержавних договорах України з Польщею та Росією починаючи з 1649 р. Ці договори, кожен з яких визначає основні віхи в історії Гетьманщини, є майже єдиними юридичними актами, що дозволяють робити судження про зрілість української держави та ступінь розвитку державної ідеї у її керівників. В той же час, як зауважує Т. Яковлева, «действительность далеко не всегда совпадала с бумагой», отже ці документи дозволяють оцінювати зрілість української держави лише де-юре [10].

Т. Яковлева стверджує, що ідея державності, яка набула в роки Хмельниччини форми Гетьманщини, визрівала у середовищі української еліти, що було характерним для будь-якої іншої країни. Масам значно ближчими були ідеали «волі козацької». Звідси витікав конфлікт між показначеними масами і старшиною, до якої низи ставилися з природною недовірою як до втілення міцної влади. Тому Т. Яковлева звертає увагу на інше крило українського суспільства – групу освіченої української старшини, вузьке коло вищих посадових осіб Гетьманщини (серед них

автор називає Хмельницького, Виговського, Немирича), що цілком склалися зі шляхти, і, як правило, отримали польську юридичну освіту. Щоправда, дуже мало відомо про ступінь участі тієї чи іншої особи у створенні певного документа. Проте, більш-менш впевнено, на думку автора, можна приписати Зборівський договір авторству Б. Хмельницького та І. Виговського, у написанні Березневих статей брав участь П. Тетеря, Гадяцький договір був створений І. Виговським, П. Тетерею і Ю. Немиричем. Ці договори стали основою для складання наступних договорів: Переяславська угода 1659 р., Чуднівський договір 1660 р., Московські статті 1665 р.

В основі державної ідеї лідерів Гетьманщини лежало «довольно смутное воспоминание о киевских князях». Зокрема, Б. Хмельницький неодноразово називав себе «самодержцем і князем київським і руським», на справу київських князів посилалися І. Виговський, Ю. Немирич, Ю. Хмельницький. Втім Т. Яковлева вказує, що ці уявлення були досить аморфними, а отже посилення на київських князів було лише спробою юридичного обґрунтування правомірності створення Гетьманщини, «хитрої уловкою професіональних юристів». Таке обґрунтування, на думку Т. Яковлевої, було необхідним для надання законної сили переговорам з іноземними державами, яким лідери Хмельниччини надавали дуже велику роль. І в цій справі достовірність доказів не мала особливого значення.

Другий напрямок обґрунтування державної ідеї Т. Яковлева бачить у порівнянні українських процесів з загальноєвропейськими. На її думку, зовсім не випадковим у цьому аспекті є звернення Хмельницького до Олівера Кромвеля. Крім того відомі порівняння козаків із голландцями і швейцарцями. Подібні посилання на європейські події, на думку автора, мали довести, що лідери Національно-визвольної війни (революції), та устрій, що був встановлений, мають право на законне визнання.

Т. Яковлева подає порівняльний аналіз окремих пунктів Зборівського договору 1649 р., Березневих статей 1654 р., Гадяцького договору 1658 р., Переяславського договору 1659 р., Чуднівського договору 1660 р. та Московських статей 1665 р. Вона аналізує, передусім, ті пункти, які дають уявлення про правовий статус Гетьманщини.

Аналізуючи зовнішньополітичне становище України в останні роки життя Б. Хмельницького Т. Яковлева звертає увагу на три основні моменти: напрямок політики гетьмана, політику Москви та дії інших держав. Т. Яковлева стверджує, що гетьман зберігав повну незалежність від Москви, у тому числі в питаннях зовнішньої політики. Втім, розбіжності у цих питаннях між Росією та Україною з'явилися «майже наступного дня після Переяславської ради».

На думку Т. Яковлевої, право гетьмана на проведення самостійної зовнішньої політики вкупі з зобов'язанням звітувати про свої дії «залишало простір для неоднозначного трактування статей договору». З одного боку, Москва прагнула більш жорсткого контролю, з іншого – гетьман прагнув більшої незалежності.

В основі конфлікту між Росією та Україною, на думку Т. Яковлевої, лежав той факт, що обидві сторони з самого початку ставили перед собою відмінні задачі, а отже дивилися на угоду зовсім по-різному. На думку Т. Яковлевої, для Б. Хмельницького під час укладання договору головною метою було отримання військового союзника для остаточного розгрому Польщі. При цьому обмеження зовнішньополітичної діяльності, сплата податків та інші умови угоди сприймалися як необхідна ціна за військову допомогу. Головною ж метою Москви було повернення білоруських земель (передусім Смоленщини й сіверських земель), втрачених за Поляновською мирною угодою з Річчю Посполитою.

Отже, як показує Т. Яковлева, склалася компромісна ситуація, в якій кожна зі сторін захищала власні інтереси: гетьман провадив самостійну зовнішню політику, а московський уряд розпочав війну з Польщею, в ході якої протягом двох років повернув білоруські землі. Тобто де-юре угода залишалася в силі, а де-факто жодна зі сторін не виконувала її вимоги.

Аналізуючи політику Б. Хмельницького, Т. Яковлева вказує на те, що гетьман справді порушував умови угоди з Московією, адже переговори зі Швецією, спроби заключити союз із Трансільванією, мирний договір з татарами під Озерною не вписувалися в рамки переяславсько-московського договору. Автор пояснює таку поведінку незадоволенням політикою царя, яке підсилилось з початком підготовки Москви до Віленських переговорів. У зв'язку з цим Б. Хмельницький активізує зносини зі Швецією та Трансільванією, хоча й підтримує Віленські переговори [17; 175-181].

Полемічне питання про недопущення козацьких послів на Віленські переговори, Т. Яковлева трактує у традиційному для української історіографії руслі, пояснюючи цей факт як «пихатість московського боярства, так і відмовою визнати за Україною право на певну незалежність у питаннях зовнішньої політики» [17; 183].

Розглядаючи битву та угоду під Озерною, Т. Яковлева полемізує з Г. Санінім, на думку якого московсько-козацьке військо завдало великої поразки татарам [7]. Т. Яковлева вважає, це передусім підтверджується джерелами. Крім того мирний договір з татарами вона характеризує як не вигідний для Б. Хмельницького, вважаючи його вимушеним кроком. Це, на її думку, свідчило про не надто райдужні результати битви [17].

Т. Яковлева зробила визначний внесок у вивчення останнього етапу Національно-визвольної війни (1654-1657 рр.). В її працях ґрунтовно досліджені такі проблеми історії України цього періоду, як формування української

державності в ході війни, правовий статус та суспільно-політичний устрій Гетьманщини, особливості внутрішньої та зовнішньої політики українського керівництва на заключному етапі Національно-визвольної війни, зміни у соціальній структурі українського суспільства у 50 х рр. XVII ст., діяльність окремих постатей та угруповань козацької старшини тощо. Т. Яковлева у своїх працях заперечує традиційні для офіційного канону російської історіографії положення щодо окремих аспектів і проблем історії Хмельниччини, концептуально наближуючись до української історіографії.

Джерела і література:

1. Андреев И. Мазепа. Герой или изменник? // Знание-сила. – 2001. – №4. – С.119-127.
2. Горобець В. Немає пророка у своїй Вітчизні. А в чужій? (Історія руїни в інтерпретації російської дослідниці) / Український гуманітарний огляд. – Вип.2. – К., 1999. – С.46-65.
3. Горобець В. Платон мені друг і це найдорожче (З приводу відповіді Тетяни Яковлевої на мою рецензію) // Український гуманітарний огляд. – Вип.5. – К., 2001. – С.217-221.
4. Горобець В., Чухліб Т. Історія української Руїни – очима російського історика // Наукові записки НаУКМА. – К., 1999. – Т.14. – С.118-123.
5. Гуржій О.І. Іван Богун: деякі міфи та реальність // Український історичний журнал. – 1998. – №1. – С.99-111.
6. Когут З. Державотворчі державошукання // Критика. – 2000. – №.7-8.
7. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. – М., 1989.
8. Яковлева Т.Г. Богдан Хмельницкий и Иван Выговский // Богдан Хмельницький та його доба. – К., 1996. – С.76-77.
9. Яковлева Т.Г. Генезис внутреннего самоуправления Гетманщины во второй половине XVII века // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія. – К., 2005. – С.112-123.
10. Яковлева Т.Г. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // Россия Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. – С.51-59.
11. Яковлева Т.Г. К вопросу о проблемах исследования Гетманщины середины XVII века // Український гуманітарний огляд. – Вип. 8. – К., 2002. – С.141-149.
12. Яковлева Т.Г. Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности // Новая и новейшая история. – 2003. – № 4. – С.45-63.
13. Яковлева Т.Г. Проблемы взаимоотношений Украины и России 1654-1667 гг. // Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2003. – М., 2003. – С.41-48.
14. Яковлева Т.Г. Пророки и третейские судьи // Український гуманітарний огляд. – Вип.5. – К., 2001. – С.207-216.
15. Яковлева Т.Г. Судьба Гетманщины в середине XVII века // Памяти Ю.Д. Марголиса. Письма, документы, научные работы, воспоминания. – СПб., 2000. – С.563-579.
16. Яковлева Т.Г. Хмельничина и Гетманщина в современной российской учебной литературе // Український гуманітарний огляд. – Вип. 10. – К.: Критика, 2004. – С.85-94.
17. Яковлева Т.Г. Гетьманщина у 2-й половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок руїни. – К., 1998.
18. Яковлева Т.Г. Загибель Івана Богуна // Український історичний журнал. – 1991. – №5. – С.139-142.
19. Яковлева Т.Г. Іван Богун: проблеми біографії // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С.147-157; № 4. – С.144-152.
20. Яковлева Т.Г. Іван Богун-Федорович // Київська старовина. – 1992. – № 5.
21. Яковлева Т.Г. Іван Выговский: істина та вимисел // Київська старовина. – 1998. – №3.